

STAVOVI O REPRODUKCIJI STANOVNIŠTVA U DELIMA SVETOZARA MARKOVIĆA

*Ankica KUBUROVIĆ**

Svetozar Marković je jedan od najistaknutijih i najpoznatijih teoretičara iz oblasti društvenih i humanističkih nauka srpskog društva 19. veka. Njegovo delo je raznovrsnog sadržaja, ispunjeno književnim i filozofskim raspravama i saznanjima, zasnovano na idejama marksizma i socijalizma, usmereno na razmatranje aktuelnog društvenog stanja i života u Srbiji 19. veka. Kao takvo predstavlja kritiku društva u celini, a u isto vreme uticalo je na veći stepen društvenog angažovanja i aktiviralo političku scenu, stvaranjem radikalne političke opcije.

Marković se zalaže se za sveobuhvatan pristup u analizi i kritici društvenog života u celini, koji nije ograničen samo na bavljenje ekonomskim problemima. Teorijsku i ideološku osnovu njegovog rada čini naučni socijalizam, ali je vremenom preovladao uticaj integralnog socijalizma Černiševskog. U prvom slučaju, akcenat je na rešavanju ekonomsko-političkih problema, a u drugom slučaju prisutan je stav da se moraju izmeniti svi elementi društvenog života da bi se društvo promenilo.

Analiza stavova Svetozara Markovića koji se tiču oblasti reprodukcije podstaknuta je činjenicom da je ovaj deo njegovog teorijskog rada nedovoljno poznat. Njihovim rasvetljavanjem želi se ukazati na sadržajno

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

bogatstvo, značajnost i doprinos demografiji i oblasti reprodukcije stanovništva.

Osnovni stavovi o problemima reprodukcije izneti su u "teoriji o umnožavanju ljudstva" koja predstavlja segment "Načela narodne ekonomije". Činjenica da je bavljenje demografskim pitanjima prisutno u okviru analize koja se odnosi na ekonomsku problematiku, ukazuje na povezanost i uslovljenost ekonomskog i tehnološkog progressa sa jedne, i demografskog rasta sa druge strane. Bitno je istaći da se problem obnavljanja stanovništva ovde razmatra kao važno društveno pitanje.

"Teorija o umnožavanju ljudstva" nastala je kao kritika Maltusove teorije o stanovništvu u čijoj osnovi leži razmatranje odnosa demografskog rasta i tehnološkog i ekonomskog razvoja. U njoj su sadržana demografski relevantna zapažanja i konstatacije, ali predstavlja samo deo za razumevanje Markovićevih stavova i shvatanja problema reprodukcije stanovništva. Da bi tumačenje tih stavova bilo što potpunije i relevantnije ne mogu se izostaviti razmatranja društvenih uslova reprodukcije (na globalnom nivou - uslovi u društvu i na mezo nivou - strukturne karakteristike bračne i porodične zajednice), sa naglaskom na položaj žene u porodici i društvu. Ovakav pristup je pokušaj da se učini sveobuhvatna analiza modela reprodukcije na osnovu teorijskih stavova Svetozara Markovića, gde je naglasak stavljen na humanizaciju procesa reprodukcije, što predstavlja kvalitativno nov sadržaj u sferi rađanja i reprodukovanja stanovništva.

Osnovne postavke "teorije o umnožavanju ljudstva"

Markovićeva kritika Maltusove teorije bazira se na stavu da je ona u funkciji odbrane građanskog poretka čija se socijalna slika očituje u polarizaciji društva na siromaštvo-blagostanje, i da je odgovornost za siromaštvo i nezavidan ekonomski i socijalni položaj preneti na stanovništvo, zbog njihovog reproduktivnog ponašanja koje je određeno visokim reproduktivnim normama. Da bi se uklonili nedostaci ovakvog stava ističe se da je jedan od osnovnih zadataka ekonomske nauke razmatranje uticaja društvenih i prirodnih zakona na određeni društveni položaj pojedinca.

"Teorija o umnožavanju ljudstva" polazi od problema preobimnog obnavljanja stanovništva, s obzirom da predstavlja "odgovor" Maltusovim teorijskim postavkama. Sredinom 19. veka u Srbiji su bile visoke stope nataliteta i stope mortaliteta što je karakteristika prve faze demografske tranzicije. U periodu od 1863-1875. godine, stope nataliteta u Srbiji bile su visoke (preko 40 promila). Na ovom nivou su se zadržale do pred kraj 19. veka, izuzev perioda 1876- 1870, kada su opšte stope rađanja bile ispod tog nivoa (37,8), što je bila posledica srpsko-turskog rata (1876-1877. godine). Sa druge strane i opšte stope mortaliteta su bile visoke, 1880. godine - 30 promila, (Rašević, 1971: 54 - 56). Dakle, imajući u vidu visinu stopa rađanja i umiranja, može se konstatovati da i pored aktuelnosti problem "preobimnog" rađanja nije uslovljavao izrazito visok rast stanovništva.

Demografski i ekonomski razvoj

Razmatranje odnosa demografskog rasta i tehnološkog i ekonomskog progresa, operacionalizovano je kroz analizu "brzine umnožavanja ljudstva" i količine proizvedene hrane.

Suprotstavljajući se Maltusovom stavu da je "prirodna težnja" stanovništva da se stalno uvećava i objašnjenju da dinamika rasta stanovništva, koja se odvija po geometrijskoj progresiji, ugrožava opstanak svetske populacije, jer se proizvodnja hrane povećava znatno sporije, po aritmetičkoj progresiji, Marković iznosi stav: "Sredstva za život se umnožavaju jedino usled samog umnožavanja ljudstva" (Marković, 1965: 283), odnosno da je proizvodnja uslovljena tempom "umnožavanja" ljudstva. Stanovništvo je izvor radne snage. Povećavanje njegove brojnosti znači i uvećavanje radne snage. Ali, ono je istovremeno i potrošač poljoprivrednih proizvoda, što znači da se povećava i potražnja i potreba za većom količinom hrane. Rad jeste primarni element proizvodnje, ali ukazuje se na činjenicu da "sa uvećanjem rada ne raste istovremeno i količina proizvoda" (Marković, 1965: 283).

Pri analizi zakona o umnožavanju poljoprivrednih proizvoda Marković uočava dva slučaja: *prvi*, kada stanovništvo raste, a zemljoradnja se tehnološki ne modernizuje, opadaće produktivnost, jer se obrađuje manje kvalitetna zemlja, i *drugi*, kada umnoženo stanovništvo uvećava svoj rad,

i na taj način zadovoljava uvećanu potrebu za hranom, takođe opada marginalna produktivnost rada.

Dakle, porast stanovništva mora da prati i određeni tehnološki napredak, koji stvara uslove za veći stepen produktivnosti. U vezi ovog problema Marković ističe da i u situacijama izuzetno brzog umnožavanja ljudstva (kada bi se stanovništvo udvostručavalo svakih 12 godina) nije potreban dinamičniji tehnološki napredak i usavršavanje poljoprivredne proizvodnje, od onog koji je postojao protekla tri do četiri veka. Moglo bi se konstatovati da, s obzirom na mogućnosti tehnološkog progressa u proizvodnji hrane, svetskoj populaciji ne pretil problem gladi. Osim toga, vremenski period "udvostručavanja ljudstva" je prema Markoviću duži (35 godina) od onog koji Maltus navodi u svojoj teoriji (25 godina). Ovaj stav Marković formira na osnovu sprovedene analize komponenata i dinamike rasta stanovništva.

Komponente i dinamika rasta stanovništva

Svoje hipoteze Marković zasniva na analizi statističkih podataka Engleske i Francuske, iz polovine 19. veka. Iznete pretpostavke se odnose na osnovne komponente rasta stanovništva (natalitet, mortalitet i migracije). Izdvajaju se dva centralna pitanja: koji je najveći mogući "procenat umnožavanja ljudstva" i koji je najkraći vremenski period u kojem se ostvaruje takva dinamika rasta stanovništva?

Analiza pitanja o "procentu umnožavanja ljudstva" zasniva se na hipotetičkom modelu fekunditeta. Pri procenjivanju fiziološke sposobnosti rađanja pošlo se od podataka o trajanju trudničkog i laktacionog perioda, o uticaju učestalosti rađanja na dalju prokreativnu sposobnost. Osim tog individualnog nivoa, razmotrena je i zastupljenost žena fertilnog perioda u ukupnom stanovništvu, što predstavlja važnu varijablu pri određivanju fiziološke sposobnosti populacije u celini. Njihovo učešće u populaciji sa umerenom dinamikom rasta ili čak i kod stanovništva kod kojeg ne postoji trend rasta, procenjuje se na 20%. Imajući u vidu da trudnoća traje devet meseci, da period laktacije traje oko godinu dana, izveden je zaključak da period između dva porođaja ne može biti kraći od dve godine, izuzev kada se laktacioni period ranije završi. Na osnovu ovih činjenica konstatuje se da maksimalan broj rođenja iznosi 10 na 100 ljudi u ukupnom stanovništvu.

U cilju ove analize razmatraju se i podaci o smrtnosti odojčadi. Treba imati u vidu da je u ovom periodu (sredina 19. veka), nivo mortaliteta odojčadi bio veoma visok. Prema raspoloživim statističkim podacima zaključuje se da smrtnost odojčadi ne može biti manja od 20%. S obzirom na ovaj podatak i podatak o broju živorođenih na sto stanovnika, izvodi se hipotetički zaključak da je najveći procenat umnožavanja 8%. Međutim, i sam Marković je uočio da realni model reproduktivnog ponašanja odstupa od idealnog. Ističe da postoje određena subjektivna i objektivna ograničenja. Fiziološka sposobnost začeca nije ista kod svih žena. Pitanje je da li je organizam svake žene sposoban za prokreaciju odmah po završetku laktacionog perioda i koliko su česta rađanja do kraja fertilnog perioda. Zatim, ne počinju sve žene sa rađanjem odmah po nastanku fiziološke sposobnosti, niti ona nastupa kod svih žena u isto vreme. Isto tako, nerealno je da će žene koje počnu da rađaju u petnaestoj godini rađati do kraja fertilnog perioda koliko im prirodna plodnost omogućava (petnaestoro dece). Osim toga, činjenica je i to da sposobnost za prokreaciju slabi sa godinama starosti, kao i to da zavisi i od učestalosti rađanja. Imajući sve ove činjenice u vidu, konstatuje se da najveći "procenat umnožavanja ljudstva" iznosi od 3,5% do 4%. Izuzetno, u uslovima znatno većeg učešća ženskog stanovništva u ukupnom, u odnosu na muški deo populacije (usled ratova i migracija), "procenat umnožavanja" može iznositi 4,5%.

U traženju odgovora na pitanje o vremenskom periodu za koji se stanovništvo udvostruči, razmatraju se podaci o smrtnosti dece do pet godina starosti i smrtnosti stanovništva koje je starije od ovog uzrasta. U upotrebi su podaci o mortalitetu dece koja po svom socijalnom poreklu potiču iz redova engleske aristokratije i o mortalitetu stanovništva u Francuskoj. Ukazuje se na činjenicu da među engleskom aristokratijom na sto živorođenih umre dvadesetoro dece, odnosno nivo smrtnosti dece do pet godina je 20%. Stopa smrtnosti ostalog dela populacije, prema statističkim podacima u Francuskoj, kreće se u intervalu od 1,24% do 1,47%. Proizilazi da najverovatniji i najkraći period "umnožavanja ljudstva" iznosi trideset pet godina. Dakle, prema stavovima Svetozara Markovića, za udvostručavanje ljudstva potrebno je deset godina više nego što to smatra Maltus.

Treba napomenuti da je, za razliku od Maltusove teorije, u "teoriji o umnožavanju ljudstva" u razmatranje uzeta i migraciona komponenta

rasta stanovništva. Na osnovu raspoloživih podataka Marković procenjuje da udeo migrantskog u ukupnom stanovništvu iznosi od 0,5% do 1,5%. Maltus je u svojoj teoriji zanemario uticaj migracija na dinamiku rasta populacije. Njegova procena perioda udvostručavnaja ljudstva temeljena je na podacima o rastu stanovništva američkog kontinenta. Na dinamiku rasta ove populacije značajnog uticaja su imali imigracioni tokovi. Otuda se ona udvostručila u periodu od dvadeset i pet godina.

Ovaj deo "Teorije o umnožavanju ljudstva" može se problematizovati sa aspekta upotrebljene statističke građe i njene interpretacije. Može se postaviti pitanje relevantnosti i potpunosti analiziranih podataka, kao i validnost konstatacija u pogledu "procenata umnožavanja ljudstva" i procene vremenskog perioda. Sigurno da se ova ograničenja Markovićeve teorije, koja se odnose na njen empirijski deo, mogu obrazložiti tadašnjim niskim stepenom razvoja demografije sredinom 19. veka.

Deterministička osnova modela reprodukcije

Pri razmatranju činioca koji određuju oblik i model reprodukcije stanovništva Marković ističe složenu determinističku osnovu. Uočava se delovanje, demografskih, ekonomskih, socijalnih i socijalno - psiholoških činioca.

Demografski činioci. Izdvaja se delovanje sledećih demografskih činilaca: a) fekunditet, tj. sposobnost za prokreaciju, pri čemu ima u vidu sposobnost začeca, trajanje trudnoće, laktacioni period, mogućnost ponovnog začeca; b) zastupljenost žena fertilnog perioda u ukupnom stanovništvu; c) smrtnost odojčadi i male dece i opšte stope smrtnosti;

Potrebno je skrenuti pažnju na još neke, demografski relevantne, konstatacije. Uočavajući uticaj nivoa rađanja na formiranje starosne strukture, Marković iznosi sledeći stav: "Ako bi se stanovništvo umnožavalo vrlo brzo, srazmera odraslih ljudi u društvu morala bi se umanjiti zbog velikog broja omladine" (Marković, 1965: 308). Ovaj stav korespondira sa demografskom realnošću, kada visoke stope rađanja, u uslovima niske smrtnosti odojčadi i male dece, utiču na podmlađivanje populacije.

Sledeća značajna konstatacija se odnosi na analizu uticaja fertilnog kontingenta na opšti nivo rađanja: "...procenat žena koje su sposobne da

rađaju biva sve manji i manji, prema tome koliko se procenat množenja uvećava; dakle, procenat rođenja koji je moguć u društvu koje se brzo ne množi, nemoguć je u društvu koje se množi brzo" (Marković, 1965: 310). Ovaj stav se može protumačiti sa aspekta humanizacije rađanja, odnosno poboljšanja položaja žene kao subjekta rađanja. Brojna i česta rađanja utiču nepovoljno na zdravlje žene i na njenu prokreativnu sposobnost, što može uticati i na povećanja smrtnosti žena u fertilnom dobu. Proizilazi da ovaj model reproduktivnog ponašanja implicira smanjivanje brojnosti živorođenja. Kada se stanovništvo brzo "umnožava, prokreativni potencijal, posmatran kroz fertilni kontingent, biva ugrožen. Drugi deo ovog stava, u kojem se govori o tome da "procenat rođenja" u uslovima brzog "umnožavanja" ne može dostići nivo rađanja koji je moguć u uslovima "sporijeg umnožavanja", mogao bi se dovesti u pitanje. U uslovima sporijeg obnavljanja stanovništva može se postaviti pitanje "realizacije" fertilnog potencijala. Da li će žene koje još uvek mogu da rađaju, rađati do kraja njihovog fertilnog perioda?

Socijalni i socijalno-psihološki činioci. Druga grupa faktora koji determiniraju nivo rađanja i model reprodukcije jesu socijalni i socijalno - psihološki činioci. Ključni pojmovi su "surovost naravi" i "nužda", koje Marković analizira kao determinante modela reprodukcije. Obrazlažući njihov uticaj i delovanje karakteriše ih kao "najglavnije prepreke umnožavanju ljudstva" (Marković, 1965: 310). Ne znači da su to faktori koji deluju u smeru umanjivanja stopa rađanja. "Surovost naravi" i "nužda" su činioci koji sputavaju inicijativu pojedinca i njegovo slobodno odlučivanje u sferi reproduktivnog ponašanja, i na taj način predstavljaju prepreke individualizaciji i razotuđenju roditeljstva (Blagojević, 1989.). Ukidanje uslova u kojima deluju ovi činioci označilo bi stvarnije kvalitetno novog odnosa u sferi rađanja, što bi označilo humanizaciju procesa reprodukcije stanovništva.

Pojam "nužde" se može operacionalizovati kao delovanje socio-ekonomskih činilaca, a "surovost naravi" kao delovanje socijalno-psiholoških i socio-kulturnih činilaca.

Marković uviđa značaj stepena ekonomske i socijalne razvijenosti i njihov uticaj na uspostavljenje određenog modela reprodukcije. U uslovima niskog stepena razvijenosti relevantno je delovanje "siromaštva" i "grubosti naravi" u smeru uvećanja broja rađanja. "...Siromaština ... da uvećavaju brzinu umnožavanja i da skrate periode udvajanja ljudstva"

(Marković, 1965: 310). Takođe, naglašava se da je nivo rađanja uslovljen i socijalnom pripadnošću pojedinca. "Siromaština ne umanjuje, već uvećava broj rođenja" (Marković, 1965: 310). "Nužda", odnosno društveni uslovi posmatrani kroz stepen ekonomske razvijenosti i socijalni položaj, srpskog seljaka "primoravaju" na opredeljivanje za veći broj dece. Rađanje velikog broja dece bilo je pre svega ekonomski racionalno. "Ulaganja" u podizanje dece bila su manja od njihovog doprinosa domaćinstvu. Deca su predstavljala značajnu ekonomsku vrednost i bila su izvor neophodne radne snage. Ovo je jedan od značajnih uzroka postojanja visokih reproduktivnih normi.

Visoke reproduktivne norme u srpskom društvu 19. veka bile su određene stepenom socijalno-ekonomskog razvoja, postojećim društvenim običajima i vrednostima kojima su bili regulisani odnosi među članovima domaćinstva. Polovinom 19. veka Srbija je bila na niskom stepenu ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja. Prema podacima iz 1886. godine: stanovništvo je najvećim delom bilo poljoprivredno (90,1%), u gradovima je živelo 9,5% ukupnog stanovništva, većina stanovništva je bila nepismena - 95,8%, (Rašević, 1971: 55). Osim toga, potrebno je ukazati i na dominantni tip porodice kao važan faktor za uspostavljanje određenog modela reprodukcije.

U Srbiji sredinom 19. veka egzistira patrijarhalna porodica. Osnovne karakteristike, koje izdvaja Svetozar Marković, su uzajamnost i potčinjenost. "Čvrsta uzajamnost" postoji među svim članovima, kako u sferi proizvodnje tako i u svim drugim vidovima zajedničkog života. Odnos podređenost - nadređenost je prisutan na relaciji mladi - stari, kao i u odnosu među ženama i muškarcima. Mladi su u potčinjenom položaju u odnosu na starije, a žene u odnosu na muškarce. Marković ukazuje na poreklo potčinjenosti u porodici. U ovom pogledu od značaja je kategorija starešinstva. Starešina se "stara za svoju porodicu, rani je i brani; on je njen prirodni zaštitnik" (Marković, 1995d: 15), ali i "predstavnik" porodice. Starešinstvo se zasniva na sledećim kategorijama koje čine suštinu odnosa među članovima porodice: ljubav, "koja dolazi od krvnog srodstva, blagodarnost za očinske brige i poštovanje starosti i iskustva" (Marković, 1995d: 15). Starešina je najstariji muški član porodice. On ima "vlast" koja je "blaga, očinska, ali je veoma prostrana" (Marković, 1995d: 15). Dakle, prisutna je u svim sferama zajedničkog života porodične zajednice. Ovde treba napomenuti da je, prema

Svetozaru Markoviću, "odnošaj muškinja i ženskinja, ustanova porodice ... osnova društvenog uređenja" (Marković, 1995c: 70). Porodica je primarna ustanova socijalizacije potomstva, u kojoj se stiču prva saznanja, predstave i moralne norme. Otuda su odnosi u porodici od značaja za odnose u široj društvenoj zajednici, pa je njihova promena jedan od uslova društvenog preobražaja. "Tiranija čovekova u kući nad ženom i porodicom utiče tako na njega, te on postaje tiranin nad drugim ljudima u društvu, a u isto vreme, njegovo potomstvo, učeći se najpre od oca i matere ljudskim odnošajima, prima te iste pojmove" (Marković, 1995c: 70). U opisanom sistemu odnosa među članovima porodice roditelji imaju "moralnu vlast" nad decom. Odnos deca - roditelji funkcioniše po sistemu "ja sam te rodio (ili rodila) i ja sam tvoj gospodar" (Marković, 1995d: 15). Potomstvo je bilo u potpunosti u funkciji porodične zajednice.

U potčinjenom položaju u srpskoj porodici sredinom 19. veka bile su i žene. Analiza društvenog stusa žene i njenih uloga i položaja u porodici i društvu u okviru razmatranja Markovićevih stavova o modelu reprodukcije zahteva posebnu pažnju. U kontekstu "Teorije o umnožavanju ljudstva" problematizacija tzv. "ženskog pitanja", data je kroz rasvetljavanje uticaja "surovosti naravi", kao determinirajućeg faktora modela reprodukcije.

Dajući prikaz Markovićevih stavova o emancipaciji i ravnopravnosti žene, dr. Ljubinka Ćirić-Bogetić ukazuje na uticaj sledećih teorijskih i filozofskih pravaca:

- socijalutopističke ideje Furijea, u čijoj osnovi je stav da na stepen razvijenosti jednog društva značajnog uticaja ima i stepen emancipacije žena ;
- ruska revolucionarna shvatanja Černiševskog i Dobroljubova i aktivnost ruskih nihilistkinja, gde je feministički pokret bio povezan sa opštim pokretom za društvene promene;
- shvatanje engleskog liberala Džona Stjuarta Mila o neopravdanoj potčinjenosti žene;
- Marksova i Engelsova kritika građanske porodice i građanskog stava prema ženi.

Markovićeva analiza "ženskog pitanja" obuhvata sagledavanje činjeničkog stanja i prezentaciju rešenja tog problema. Osnovne karakteristike društvenog položaja žene u 19. veku bile su potčinjenost u odnosu na

muškarca, obespravljeno i neobrazovano. "Ona nema ni građanskih ni političkih prava. Po svome obrazovanju ona je stvorenje daleko niže od čoveka, osuđena da bude ili sluškinja muževljeva ili šarena lutka i igračka" (Marković, 1995c: 66). U prilog ovakvih tvrdnji su i sledeći stavovi: "Žena nije građanin. Ona ne zna ni za građanska prava, ni za građanske i čovečanske dužnosti i vrline" (Marković, 1995b: 60), kao i to da žena "nema nikakvih prava kao čovek i član društva" (Marković, 1995b: 61). Ovakav društveni statut žene su imale u većini društava toga doba. Njihove uloge i aktivnosti bile su usmerene na porodicu i domaćinstvo, a sfera javnog života bila je "rezervisana" za muškarce. Marković naglašava opštost ovog problema. "Nepravda nanešena ženi sveti se celom čovečanstvu" (Marković, 1995b: 62). "Ropski" položaj žene implicira negativne posledice na "rod čovečiji". Žene kao ekonomski i intelektualni potencijal društvene zajednice su zanemarene, što deluje negativno na društveni razvoj u celini. Evidentno je zalaganje za promenu društvenog položaja žena, pri čemu se to shvata kao neophodnost. "Oslobođenje ženskinja" ne samo zbog njih samih, već i zbog opšte društvene dobrobiti. "Ekonomski preobražaj društveni, što ga želi svaki valjani državnik i svesni građanin, nerazdvojno je vezan sa pitanjem ženskog oslobođenja" (Marković, 1995c: 69). Ženski pol treba da "se izvuče iz mraka neznanja potčinjenosti i prazne sujete i zadobije za nauku i čovečanski napredak" (Marković, 1995b: 59). A to je iz razloga jer "... sve ono što popravljaju stanje žene popravljaju u isto vreme i stanje celog čovečanstva" (Marković, 1995c: 68).

Dominantan je stav da ne postoji prirodna i biološka predodređenost muškarca za sticanjem većih umnih i intelektualnih sposobnosti, u odnosu na pripadnice ženskog pola. Prirodne nauke, naglašava Marković, nisu dokazale "da je žena po umnim sposobnostima niže od čoveka" (Marković, 1995c: 66).

U čemu je uzrok superiornosti muškarca u odnosu na ženu? Iznosi se stav da se polna diferenciranost zasniva na prirodnom "pravu jačeg". Takvo stanje se održava u uslovima društveno - ekonomske nerazvijenosti u kojima egzistiraju siromaštvo, konzervativizam i breme tradicionalizma (Ćirić-Bogetić, 1976: 112). Superiornost muškarca negovana je kroz običaje i moralne norme. "... Žena je tako vaspitavana da bude robinja svoga muža ... i to je s kolena na koleno prešlo u običaj ... i žena kao i čovek počeli su to smatrati kao prirodni odnošaj" (Marković, 1995c: 66),

što je uspostavljeno kao društveni obrazac ponašanja. Projektovan je u svim sferama društvenog života i na svim nivoima. Žena je inferiorna u odnosu na muškarca i u bračnoj i porodičnoj zajednici, gde uloge supruge i majke realizuje pod teretom "muževljevih i porodičnih stega." Naime, ni u domenu porodičnih uloga i roditeljstva žena nema prostora za realizaciju svoje ličnosti jer "žena sinovljeva je sluga i mužu i njegovim roditeljima... žena u kući mlađa je od sviju punoletnih muških članova. Samo starost daje poštovanje materi i neki samostalan položaj spram sinova. Ali, nikad se žena u porodici toliko ne uzvisuje, da ona bude glava porodice, ako u njoj ima odraslih muških članova"(Marković, 1995d: 15).

Na koji način je moguće promeniti društveni status žene? Marković se zalaže za potpunu integrisanost žene u društvenu zajednicu, izlaskom na tržište rada i u sferu javnog života, što pretpostavlja promene na svim nivoima, pre svega, kristalizaciju samosvesti žena i njihovo aktivno učešće u procesu emancipacije, "...njihovo potčinjeno, ropsko stanje i ne može se rešiti dotle dok žene ne shvate svoj položaj i dok svojski ne nastanu da zadobiju svoja prava" (Marković, 1995c: 68). Potom, promene u bračnim i porodičnim odnosima i promenu sveukupnog društvenog statusa žene. Neophodni uslovi ovih promena su sveobuhvatna socijalna reforma, ekonomski preobražaj, a obrazovanje žena ističe se kao neposredno "sredstvo" za prevazilaženje stanja potčinjenosti i diskriminisanosti žene. "Kada bude žena obrazovanih u raznim strukama u većem broju, onda će se i najzatucaniji nazadnjak uveriti, da je njegova sumnja u žensku sposobnost bila savim neosnovana, a tada neizbežno mora sledovati da se i njena prava izjednače sa pravima čovekovim" (Marković, 1995c: 67).

Proces razotuđenja koji predstavlja ukidanje obespravljenosti i potčinjenosti žene, implicira pozitivne posledice na različitim nivoima: od individualnog, preko sfere bračnog i porodičnog života, i sfere reproduktivnog ponašanja na agregatnom nivou kroz demografsku sliku jedne populacije, do najopštijeg nivoa društvenog života. Ovo ukazuje na značajnost rešenja tzv. "ženskog pitanja", kao važnog društvenog problema.

U kontekstu ovog rada, važno je istaći kako se proces "oslobođenja ženskinja" manifestuje na reproduktivno ponašanje žene? Marković smatra da kada žena postane i subjekat u procesu odlučivanja o rađanju

i njegovoj učestalosti, kada se njene uloge i prava počnu realizovati i u sferi "privatnosti" i "javnosti", nastale promene u reproduktivnom ponašanju žene dovešće do toga da se rađa manji broj dece, nego što je bilo u uslovima nerazvijenosti i degradirajućeg položaja žene. "... kada muževi i očevi budu bolje postupali sa potčinjenim ženama, broj rođenja će se znatno umanjiti i pri današnjem stupnju naravnosti" (Marković, 1965: 312). Dakle, na emancipaciji koja podrazumeva ukidanje marginalizovanog položaja žene u porodici i društvu Marković insistira kao na jednoj vrsti posrednog regulatora visine rađanja, koja doprinosi ostvarenju dveju ključnih stvari: prva, žena će se uključiti u proces odlučivanja o rađanju, i druga, u mogućnosti učestvovanja u "javnom" životu društvene zajednice i realizaciji profesionalnih i drugih društvenih uloga, pored uloge majke, odluke o željenom i ostvarenom broju dece će se značajno promeniti.

Marković prihvata stav dr. Rozea da "porodica nije najviši ideal za ženu." Žena nije predodređena samo za ulogu majke, već ona ima potrebu za ostvarivanjem svojih intelektualnih i profesionalnih sposobnosti. Materinstvo ne predstavlja prepreku da žena realizuje svoje sposobnosti i u drugim sferama društvenog života. "Obaveznost matere ne čini prepreku da se izjednače prava žena" sa pravima muškaraca (Marković, 1995c: 65). Sa druge strane, može se reći da poboljšanje uslova života žene u porodici i društvu imaju povratno dejstvo na kvalitet materinstva. U uslovima potčinjenosti i "ropskog" stanja u porodici uloga majke je svedena samo na podizanje dece i obaveznosti zadovoljenja njihovih egzistencijalnih potreba, a osujećena je njena sposobnost vaspitača. Takvo stanje Marković označava situacijom u kojoj "rob vaspitava budućeg građanina", što nosi negativne efekte po društvenu zajednicu u celini. Kvalitetno "domaće vaspitanje", koje se stiče u porodici, ne može pružiti osoba koja je lišena mogućnosti sopstvenog prosvetavanja i obrazovanja i isključena iz društvenog života zajednice.

Marković kritikuje još jednu dimenziju patrijahalnog srpskog društva, tzv. građanski brak. Naime, on ističe da je to "brak iz računa", što se potvrđuje sledećim stavom: "Većinom u današnjem svetu ljubav ne sastavlja muža i ženu već račun" (Marković, 1995c: 70). Izbor bračnog partnera okarakterisan je kao "lov mladoženja i nevesta". Ovo ukazuje na otuđenost i deformisanost u sferi bračno-partnerski odnosa, a uzroke

ovakvog stanja Marković pronalazi u samoj ženi i njenom "ropskom" položaju u društvu, jer ona "nije gospodar ni od svoga tela".

Ukidanjem ovakvog položaja žene u porodici i društvu, nastaje jedan kvalitativno drugačiji odnos među partnerima i članovima porodične zajednice. Umesto "trgovine, obmane i preziranja..." odnos među partnerima se zasniva na "ljubavi, poverenju i poštovanju". Muškarac se prema svojoj partnerki odnosi sa poštovanjem i ima zaštitničku ulogu. Brak bi izgubio obeležja društvene institucije, i označavao bi samo vrstu odnosa među partnerima, koji bi bio rezultat njihovih emocija. Na taj način bi se ostvarivala "slobodna ljubav" između muškarca i žene, koja se odlikuje "čistoćom i nevinošću".

Ovi stavovi ukazuju na savremenost Markovićevih ideja u oblasti bračnosti stanovništva i partnerstva. U razvijenim društvima zajednica muškarca i žene, zasnovana je na individualnim željama, potrebama i aspiracijama, koje često gube formu čvrste formalnosti. Markovićeva ideja o "slobodnoj ljubavi" ukazuje na neminovnost promene karakteristika ovih odnosa sa iščezavanjem oštre podele rada među partnerima.

Zaključak

"Teorija o umnožavanju ljudstva" je kritika Maltusove teorije o stanovništvu, ali predstavlja sintezu stavova o determinisanosti modela reprodukcije i uzrocima visokih stopa rađanja. Ukazujući na kompleksnost uslovljenosti nivoa rađanja, Marković se ne zadržava samo na razmatranju čisto demografskih činjenica, već se njegovo razmatranje problema reprodukcije proširuje i ima ekonomsku i sociološku osnovu. Teorijsku i metodološku osnovu čini razmatranje dijalektičkog odnosa između stanovništva, prirodnih izvora, privredne delatnosti i društvenog uređenja (Macura, 1977: 57). Ona ima demografsku, ekonomsku i sociološku značajnost. U teoriji se izlaže "ekonomska racionalnost demografskog rasta uporedo sa humanističkim rešenjima" (Macura, 1977: 61). Markovićevo shvatanje ekonomske racionalnosti može se objasniti stavom koji se nalazi u pismu upućenom Ljubomiru Belimarkoviću, u kojem obrazlagajući predmet sociologije, naglašava da je najvažnije pitanje "koliko ljudi može da hrani jedan lanac zemlje, koliko je ljudi

potrebno da obrađuje taj lanac" (Marković, 1995.a: 153). Znači, racionalnost demografskog rasta posmatrana sa stanovišta ekonomske dobrobiti, ne bi trebalo da stvara negativne posledice po ekonomski i društveni razvoj.

Razumevanje Markovićevih stavova o problemima reprodukcije neposredno se vezuje sa tumačenjima stavova o društvenim uslovima u kojima se reprodukuje stanovništvo i stavovima o položaju i ulogama žene u porodici i društvu. Na taj način se uviđa Markovićevo zalaganje za humanizaciju procesa reprodukcije stanovništva što predstavlja satavni deo društvenog i civilizacijskog napretka. Da bi se stvorili uslovi za kvalitativno nov model reprodukcije, značajno mesto se pridaje prosvetivanju i obrazovanju, posebno ženskog dela populacije. Obrazovanje postaje vrlo bitan faktor regulisanja društvenog statusa žene, usvajanja reproduktivnih normi i posredno utiče na društvene promene u celini.

Značaj obrazovanja nije samo u tome što je spontana "mera" populacione politike kod visoko fertilitetnih populacija, već i u tome što stvara uslove za ukidanje patrijarhalnih stega koje su postojale u srpskom društvu 19. veka. "Oslobođenje ženskinja" se odvija u okviru celokupnog društvenog preobražaja, ali predstavlja i uslov društvenog napretka. Emancipacija žena znači uspostavljanje kvalitetno novog odnosa među polovima koji bi trebao da se bazira na ravnopravnosti muškaraca i žena. Svetozar Marković ističe ravnopravnost kao opšti princip koji treba da funkcioniše u svim sferama društvenog života. "Ravnopravnost, to je najsavršeniji pojam na kome se može zasnovati društveni poredak". (Marković, 1995e: 106.str.).

Može se uočiti da postoji međuzavisnost i uslovljenost procesa emancipacije žene i društvenog preobražaja, pri čemu promena porodičnih i bračnih odnosa predstavlja neizostavnu sponu. Stvaranje uslova za promene društvenog statusa žene nije moguće bez društvenih promena, a isto tako, "oslobođenje ženskinja" ima pozitivan efekat na društveni razvoj.

Sveobuhvatnost društvenih promena, koje podrazumevaju "oslobođenje" žene, stvara uslove za humanizaciju reprodukcije stanovništva. U kontekstu Markovićevih teorijskih stavova humano u reprodukciji označava aktivno učešće žene u sferi reprodukcije i odlučivanje o

rađanju, a na makro nivou trebalo bi da označi kvalitetnije uslove rađanja i reprodukovanja u ekonomski, socijalno i kulturno razvijenijoj sredini. Razmatranje i tumačenje modela reprodukcije ne moguće je učiniti bez rasvetljavanja "ženskog pitanja", kao društvenog faktora nivoa fertiliteta.

Pri tumačenju Markovićevih stavova o problematici reprodukcije stanovništva mora se imati u vidu vremenska distanca i stepen razvoja nauke o stanovništvu u drugoj polovini prošlog veka, kada su zabeleženi njeni začeci. Vreme u kojem su analizirani stavovi nastali i (ne)razvijenost demografije uticali su na formulisanje pojedinih demografskih kategorija koje Marković uvodi ("procenat umnožavanja stanovništva"...), kao i na upotrebu statističke građe i njihovu interpretaciju kada govori o komponentama i dinamici rasta stanovništva.

Međutim, ovo ne umanjuje značaj Markovićeve demografske misli u kojoj je sadržana analitičnost pri razmatranju složene determinističke osnove modela reprodukcije. Izdvajanje delovanja ekonomskih i socijalnih činilaca koji na određenom stepenu razvoja dovode do smanjivanja nivoa rađanja korespondira sa osnovnim postavkama teorije demografske tranzicije. Ne sme se izostaviti značajnost zalaganja za humanizaciju modela reprodukcije kao nov kvalitet u okviru reproduktivnog ponašanja. Značajnost analiziranih stavova o modelu reprodukcije stanovništva pojačana je aktuelnošću glavnih konstatacija i zaključaka. Pri tome značajno mesto pripada razmatranju obrazovanja i procesa emancipacije žene, kao socio-kulturnih činilaca čije delovanje je bitno na područjima sa visokim stopama rađanja.

Posmatrano iz perspektive sadašnje demografske situacije u našoj zemlji - -postojanje područja sa visokim stopama rađanja, treba ukazati na aktuelnost Markovićevih stavova. Ona je sadržana u analizi relevantnih faktora nivoa rađanja - položaj žene, tradicionalni vrednosni sistem, skup socijalno-psiholoških činilaca ("surovost naravi"). S druge strane, može se konstatovati da Marković nije mogao da predvidi negativne posledice po nivo rađanja, delimične emancipacije žene.

Stavovi Svetozara Markovića o problematici reprodukcije stanovništva moraju se tumačiti u kontekstu njegovog ukupnog teorijskog delovanja, koje je po svom sadržaju i suštini angažovano, i insistira na potrebi društvenog preobražaja.

Literatura

- AVRAMOV, Dragana (1993). *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, (Beograd: Naučna knjiga).
- BLAGOJEVIĆ, Marina (1989). *Stavovi mladih o braku i roditeljstvu*, (Beograd: Filozofski fakultet, magistarski rad).
- ĆIRIĆ-BOGETIĆ, Ljubinka (1976). "Shvatanja Svetozara Markovića o emancipaciji i ravnopravnosti žene", *Zbornik SANU*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti).
- MACURA, Miloš (1977). "Problemi stanovništva u naučnom delu Svetozara Markovića", Naučni skup *Svetozar Marković - život i delo*, 24-27. novembar 1975, (Beograd).
- MARKOVIĆ, Svetozar (1965). "Načela narodne ekonomije", *Sabrani spisi*, Sveska 1, (Beograd: Kultura).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995a). "Izučavanje sociologije" (Pismo Ljubomiru Belimarkoviću) *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 1 (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995b). "Oslobođenje ženskinja", *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 5 (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995c). "Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom", *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 2 (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995d). "Srbija na istoku", *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 8, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995e). "Literaturni večer", *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 1, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- MARKOVIĆ, Svetozar, (1995e). "Realni pravac", *Celokupna dela, SANU*, Knjiga 3, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- POPOV, Čedomir (1961). "Svetozar Marković o emancipaciji žene", *Zbornik Matice srpske*, (Novi Sad).
- RAŠEVIĆ, Miroslav, (1971). *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja).

Ankica Kuburović

Stavovi o reprodukciji u delima Svetozara Markovića

R e z i m e

Svetozar Marković eksplicira stav da se reprodukcija stanovništva analizira kao važno društveno pitanje. U "teoriji o umnožavanju ljudstva", koja je nastala kao kritika Maltusovih teorijskih shvatanja, polazište čini razmatranje odnosa demografskog rasta i ekonomskog i tehnološkog razvoja.

U skladu sa socijalističkim i marksističkim shvatanjima Marković analizira komponente i dinamiku rasta stanovništva i determinističku osnovu modela reprodukcije. Demografski rast jedne populacije treba da bude ekonomski racionalan, ali isto tako treba da se stvore uslovi humanizacije reprodukcije stanovništva. Proces emancipacije žene, kao subjekta rađanja, poboljšanje njenog socijalnog statusa u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu, uz akcenat na jačanje procesa obrazovanja predstavljaju polaznu osnovu za stvaranje humanijih uslova reprodukcije populacije.

U složenom determinističkom spletu nivoa rađanja prožima se uticaj demografskih, ekonomskih, socijalnih, socijalno-psiholoških i sociokulturnih činilaca.

Sa aspekta problema preobimnog rađanja stanovništva ključnu ulogu imaju proces obrazovanja i emancipacija žene. To su socio-kulturni činioci čije bi delovanje trebalo da omogući smanjivanje nivoa rađanja.

Ključne reči: *reprodukcija stanovništva, Svetozar Marković, humanizacija reprodukcije, emancipacija žene*

Ankica Kuburović

Population Reproduction in the Works of Svetozar Marković

S u m m a r y

Svetozar Marković explains in his works that population reproduction should be analyzed as an important social issue. A starting point in his "theory of human multiplication," a criticism of Malthusian theoretical conceptions, is the relationship between demographic, economic and technological development.

In line with the socialist and Marxist concepts, Marković analyzes the components and population growth dynamics as well as the deterministic base of the reproduction model. Demographic growth of a population should be economically rational but there should also be created conditions to humanize population reproduction. A basic precondition for the creation of more humane conditions for population reproduction lies in the process of emancipation of women and an improvement of its social status in the economic, political and cultural sense.

Within the complex deterministic framework affecting the level of births, the impact of demographic, economic, social, socio-psychological and socio-cultural factors is intertwined.

In solving the problem of "exceedingly high" population birth rate, a key role is played by the education process and emancipation of women. These are the socio-cultural factors that should induce a decline in the birth rate.

Key words: *population reproduction, Svetozar Marković, humanization of reproduction, emancipation of women.*